

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından
üç ayda bir çıkarılır.

A. O.
İlahiyat Fakültesi
Kütüphane
Aylyat No: 7036
Tarih No: 5840/1

İÇİNDEKİLER

Başlarken

İslâm İlm-i hâli

Prof. Y. Ziya Yörükân

Muhyi'd-din Arabî ve Tasavvuf

Saffet Kemalüddin Yetkin

Türk Minyatür Kaynaklarına Bir Bakış

Tahsin Öz

İslâm Sanatının Mahiyeti

Prof. Suut Kemal Yetkin

Sarı Saltuk Hakkında Bir Fetva

Prof. M. Tayyib Okıç

Fütüvvet-Ahi Müessesesinin Menşei

Doçent Neşet Çağatay

Abidelerin ve Hayrat Binaların Bakımı

Halim Baki Kunter

Hadîs-i Erbaîn Nev'inin Doğuşu ve Amilleri

Abdülkadir Karahan

Sanat ve Tarih Vesikası Olarak İran Bölgesi Kalemhanlıkları

Furuzan Selçuk

Dünyada Ebedî Hayatı Yaşamak Elimizdedir

Asistan Cavit Sunar

El-Hatib El-Bağdadi ve Takyid Al-ilm Adlı Eseri

Ahmet Ateş

Kitab-ü Tefsir-il Esmâ-i Ves-sıfat Hakkında

*Prof. Y. Ziya Yörükân***Tahlil ve Tenkitler :**

İslâm Sanatı

Prof. Suut Kemal Yetkin

EL-HATİB EL-BAĞDADİ

VE

TAKYİD AL-İLM ADLI ESERİ

AHMED ATEŞ

Hicretin V inci yüzyılı (XI inci yüzyıl), hadis ilmi bakımından, *Kütüb-i sitte*'nin toplanıp, tedvin edildiği III. (X.) yüzyıl istisna edilirse, en parlak devirlerden biri sayılabilir. Bu ilmin en mühim şahsiyetlerinden olmak üzere sayılan Muhammed b. Abd Allāh b. Muhammed al-Hākīm al-Nīsābūrī (ölm. 405/1014)¹, al-Amīr Alī b. Abī Naşr Alī b. Hibat Allāh İbn Mākūlā (ölm. 487/1094)², *Hilyat al-avliyā* sâhibi Abū Nu'aym Ahmed b. Abd Allāh al-İsfahānī (ölm. 430/1038)³, *Kitāb al-Sunan va'l-āşār* müellifi Abū Bakr Ahmed b. al-Husayn al-Bayhaķī (ölm. 458/1066)⁴, İspanya'da, sahâbenin tercüme-i hâllerine dâir yazılmış en mühim eserlerden biri olan *al-İstī'āb fî ma'rifat al-aşhāb* müellifi Abū Omar Yūsuf b. Abd Allāh İbn Abd al-Barr (ölm. 463/1071)⁵ ve aynı yılda ölmüş olan al-Haṭīb al-Bağdādī⁶, hep bu asırda yetişmiş şahsiyetlerdir. Fakat bunlar arasında, hadis ilminde, en yüksek mevki şüphesiz, Şayh al-Mağrib ("batının pîri,") olan İbn Abd al-Barr'e mukabil, kendisine Şayh al-Maşriķ ("doğunun pîri,") unvanı verilen, muhaddisler divanını nihâyete erdiren son büyük muhaddis sayılan ve umûmî bir kanaate göre devrinin al-Dāraķutnī'si olan al-Haṭīb al-Bağdādī alır⁷.

El-Hatīb el-Bağdādī, tam adı ile, Abū Bakr Ahmed b. Alī b. Sābit b. Ahmed al-Bağdādī, Bağdad'ın cenup tarafında büyük bir kasaba olan Darzicān'da⁸, doğmuştur. Bir çok kaynaklar, kendisine kadar varan bir rivâyet ile, doğum tarihi olarak, 392 yılının 24 cemâziyelâhır perşembe (31 Mayıs 1003) gü-

¹ Al-Subkī, *Ṭabaķāt al-şāfi'ya al-kubrā*, c. III, 64—72; al-Zahabī, *Tazkirat al-huffāz*, c. III, Haydarabād, 1334, s. 227—233; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (= GAL)*², c. I, 175; *Suppl.*, c. I, s. 276.

² Al-Zahabī, *Ṭabaķāt*, c. IV, s. 2—5; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 435; *Suppl.*, c. I, s. 602.

³ Al-Subkī, *Ṭabaķāt*, c. III, s. 7 v.d.; al-Zahabī, *Ṭabaķāt*, c. III, s. 275—282; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 445; *Suppl.*, c. I, 616 v.d.

⁴ Al-Subkī, *Ṭabaķāt*, c. I, s. 3 v.dd.; al-Zahabī, *Ṭabaķāt*, c. III, s. 309—312; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 446; *Suppl.*, c. I, s. 618 v.d.

⁵ Al-Zahabī *Ṭabaķāt*, c. III, s. 306—309; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 453 v.d.; *Suppl.*, c. I, s. 628.

⁶ Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 400; *Suppl.*, c. I, s. 562 v.dd.

⁷ Al-Subkī *Ṭabaķāt*, c. III, s. 13 ve 14 aşağıda. İbn Hallikān, *Vafayāt al-āyān*, Kahire, 1299, c. I, s. 38 aşağıda; İbn 'Asākir, *al-Tāriķ al-kabir*, nşr. Abdülkadir Efendi Badrān, c. I, Şam, 1329, s. 398.

⁸ Bâzı menbalarda Darzicān (bk. msl. al-Subkī, *Ṭabaķāt*, c. III, s. 12), bâzan Badrihān (İbn 'Asākir, *mezkr ger*) şeklinde kaydedilen bu yer hakkında bk. Yāķūt al-Ĥamavī, *Mu'cam al-buldān*, Kahire, 1324, c. IV, s. 52.

nünü gösterirler¹. Babası 'Alī b. Sābit hâfız idî ve Abū Ḥafş al-Kattānî'den okumuştur². Kendisi bizzat oğlunu yetiştirmeğe çalıştığı gibi, onu, dinî ilimleri, hadîs, kıraat ve fıkıh öğrenmeğe de teşvik etti. Ve henüz 11 yaşında iken, 403 (1013) senesinde, ona hadîs okuttu³. El-Hatîb, o zaman âdet olduğu vachile, muhtelif memleketlerde bulunan âlimleri görüp, onlardan istifâde etmek ve eserlerini rivâyet etmek için müsaade ("icâza,") almak üzere, çok küçük yaştan başlayarak, uzun seyâhatlere çıktı. Basra, Dinever ve Kûfe'ye gitti⁴. Basra'dan döndüğü zaman, henüz 20 yaşında iken, hadîs rivâyet etmeğe başlamış ve hocası Abu 'l-Kâsim al-Azhari, kendisinden rivâyetle, bâzı hadîsleri eserlerinde zikretmiştir⁵. Daha sonra bu seyâhatleri Nişapur'a kadar uzamıştır (424/1033'te)⁶. Menbalardan vâzih olarak anlaşılacakla beraber, her halde bu seyâhatinden sonra, devrinin en büyük, hadîs âlimi olan Abū Nu'aym al-İsfahânî'den hadîs okumak üzere, İsfahan'a gitmiştir. Abū Bakr al-Barġānî⁷. Ona Abū Nu'aym'e verilmek üzere, bir mektup vermiştir. O, bu mektupta, El-Hatîb'i ona tavsiye ediyor, sahasında kendisi gibi olanlardan hiç birinin ulaşamadığı bir dereceye erişmiş olduğunu, görüştüğü zaman, iyi ahlâkı ve hoşâ gidecek hususiyetleri bulunduğunu göreceğini söyledikten sonra, bir az yorucu da olsa, ona itina göstermesini ve onu yetiştirmesini tavsiye ediyordu⁸.

Zamanında hadîs ve fıkıh ilimlerinin en büyük merkezlerini ziyaret edip, oradaki âlimerlerden okuyan ve onların eserleri ile eserlerinden parçaları rivâyet etmek için icâzet almış olan El-Hatîb, artık sahasında hakikaten olgunlaşmış bulunuyordu. Galiba İsfahan'dan dönüşünden sonra, 445/1053—1054 senesinde, Şam'dan geçerek veya bir müddet Şam'da kaldıktan sonra⁹, hacca gitti. Bu dinî farîzeyi yerine getirdikten sonra, oradaki ikametinden istifade etmesini bildi. Aynı senede hacca gelmiş olan Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Salāma al-Ķuzā'î'den¹⁰, hadîs dinlemiş ve ezberlemiş olduğu gibi, zamanının en meşhur hadîs râvilerinden olan ve daha başka bir çok büyük âlimlere hadîs okutmuş bulunan Aḥmad al-Marvazî'nin kızı Karîma'den¹¹ de, beş gün içinde, *Şaḥîḥ al-Buḥārî*'yi okumuştur¹². Fakat o, genç yaşının bütün heyecanı ile, bilhassa üç dilekte bulunmuştu ki, bunlar onun ne kadar dindar ve ne kadar büyük bir ilmî ihtirasa sâhip olduğunu gös-

¹ Bk. al-Subkî, *Ṭabaġât, mezkûr yer*; al-Zahabî, *Ṭabaġât*, c. III, s. 313; Yâġût al-Ĥamavî, *İrşâd al-arîb*, nşr. Aḥmad Farîd Rifâ'î, Kahire senesiz, c. IV, s. 16. Al-Ĥatîb al-Baġdâdî'nin en mufassal hâl tercümesi burada bulunmaktadır.

² İbn 'Asâkir, *mezkûr yer*.

³ Al-Subkî, *Ṭabaġât*, c. III, s. 12; al-Zahabî, *Ṭabaġât*, c. III, s. 313; İbn 'Asâkir, *mezkûr yer*.

⁴ Al-Subkî, *Ṭabaġât, göst. yer.*; Yâġût, *İrşâd*, c. IV, s. 15.

⁵ Yâġût, *İrşâd*, c. IV, s. 32.

⁶ Al-Subkî, *mezkûr yer*; Yâġût, *İrşâd*, c. IV, s. 15.

⁷ Devrinin büyük fakih ve muhaddislerinden olan Abū Bakr Aḥmad b. Muḥammad b. Aḥmad al-Barġānî (333—425/935—1034) için bk. al-Zahabî, *Ṭabaġât*, c. III, s. 359—362.

⁸ İbn 'Asâkir, c. I, s. 400; Yâġût, c. IV, s. 42 v.d.

⁹ Al-Zahabî, *Ṭabaġât*, c. III, s. 313; İbn 'Asâkir, c. I, s. 398.

¹⁰ *Uyûn al-ma'arif va funûn aḥbâr al-ḥalâ'ik* adlı muhtasar umumî bir tarih ile *Cavâhir kalim al-saniya* adlı hadîs mecmuasının toplayıcısı olup, 454/1062'de ölmüş olan bu âlim için bk. al-Subkî, c. III, s. 62; Brockelman, *GAL*, c. I, s. 343; *Suppl.*, c. I, s. 584 v.d.

¹¹ Ölm. 463/1071'de Mekke'de. Bk. İbn al-Aşîr, *al-Kâmil fi'l-târîḥ*, nşr. Tornberg, c. X, s. 47; Muḥammed Zubayr al-Şiddîkî, *al-Sayr al-ḥaşiş fi târîḥ tadvin al-ḥadîs*, Haydarabad, 1358, s. 36 v.d.

¹² İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, c. VIII, Haydarabad, 1359, s. 265; Yâġût, *İrşâd*, c. IV, s. 18; İbn 'Asâkir, *Tabyîn kazîb al-muftarî fi mâ nusiba ilâ'l-İmâm Abi'l-Ḥasan al-Aş'arî*, nşr. al-Ķudsi, Şam, 1307, s. 68.

termektedir. Kendisinden nakledildiğine göre, hac niyeti ile, Mekke'ye gittiği zaman, üç yudum zemzem içmiş ve herbirinde Allahtan bir şey dilemiştir. Bunların birincisi, hadis âlimleri usulü ile bir Bağdad tarihi yazmak, ikincisi Câmî-i Mansûr'da hadis rivayet edip imlâ ettirmek, üçüncüsü de öldüğü zaman meşhur sûfi Bîşr b. al-Ĥārîş al-Ĥāfî'nin türbesinde, onun yanına, defnedilmektir. İleride bu hâli-sâne dileklerin tahakkuk ettiği görülecektir².

Hac dönüşünde, Bağdada gelmiş ve toplamış olduğu geniş bilgiler sayesinde, zamanının o büyük âlimler şehrinde, pek çabuk tutunmuş görünüyor. Orada iki büyük hâmi buldu. Birincisi halife al-Ĥā'im bi-Amr Allāh idi (hilâfet yılları 422 — 467/1031 — 1075). Bir gün, eline üzerinde halifenin «semâ»¹ bulunan bir kitap geçti. Bunu yanına alıp, rivayet etmek üzere icâze istemek için, halifeye müracaat etti. Onun gibi büyük bir muhaddisin aynı hadisleri başka yollarla rivayet edebileceğini düşünen halife, ona başka bir isteği olup-olmadığını sordurdu. O da Câmî-i Mansur'da hadis okutmak istediğini söyledi ve bu isteği kabul olundu. El-Hatîb, bu suretle, ilk dileğine nâil oldu³. İkinci hâmesi, aynı zamanda büyük bir fakih ve muhaddis olup Ra'îs al-Ru'sâ' diye tanınan Abu'l-Ĥāsım 'Aî b. Ĥusayn İbn Maslama idi⁴. Bu vezir, müşküllerini El-Hatîb'e sorduğu gibi, Bağdad'daki vâizlerin de, vâizlerinde kullanmak üzere Peygamberden rivâyet edecekleri hadisleri ona göstermelerini emretmişti. Onlar kendisine müracaat ederler, sahih gördüklerinin kalmasını ve görmediklerinin çıkarılmasını söylediği zaman, dediği ni kabûl ederlerdi⁵.

Bir gün, Hayberli bir yahudi Ra'îs al-Ru'sâ'ya müracaatla, Hazret-i 'Alî tarafından yazılmış olduğunu ve üzerinde sahâbenin şahadeti bulunduğunu söylediği Peygamberin ora halkını cizyeden muaf tuttuğuna dâir bir yazı getirdi. Vezir onu El-Hatîb'e gösterdi. O kâğıdı tetkik eder-etmez, — «Sahtedir» dedi. Bunu neden anladığı sorulunca, — «Bu yazıda Mu'âviya'nin şahadeti var, o Mekke fethinde (h. 10) islâmiyeti kabul etmişti, halbuki Hayber h. 7 senesinde zaptedilmiştir. Bundan başka orada Sa'd b. Mu'âz'ın şahadeti var, halbuki o, h. 5'te Hendek muharebesinde ölmüştür» dedi⁶.

El-Hatîb'in tedris ve eser yazmakla geçirdiği bu zaman oldukça uzun sürdü. Fakat Bağdad'da siyasî nizamın bozulması ona da tesir etti. Ra'îs al-Ru'sâ' şii Büveyh oğulları elinde bütün iktidarını kayberek, bir oyuncak mesâbesine düşmüş olan Abbâsî hilâfetini kurtarmak için, halifeyi yıldızları yeni parlayan, fakat parlak bir istikbal vaadeden sünî Selçukluları Bağdad'a davet ettirmeğe çalıştı. Bundan dolayı, tabii olarak, Bağdad kumandanı olup, aslen Türk olan Abu'l-Ĥārîş Aslan al-Basāsîrî'nin düşmanlığını kazandı. Selçuklulardan Tuğrul Bey'in 477/1055'te Bağ-

¹ 227/841'de ölmüş büyük suflilerden biridir. Bk. al-Şarâni, *Tabakât*, c. I, s. 71; Lâmi'i, *Tarçuma-i nafaḥât al-uns*, İstanbul, 1270, s. 102; Brockelmann, *Suppl.* c. I, s. 351.

² İbn al-Cavzi, *al-Muntazam*, c. VIII, s. 269; İbn 'Asâkir, *al-Târîḥ*, c. I, s. 399; al-Zahabî, *Tabakât*, c. III, s. 315; Yâkût, *Irşâd*, c. IV, s. 16.

³ Al-Zahabî, *Tabakât*, c. III, s. 319; Yâkût, *Irşâd*, c. IV, s. 16.

⁴ 437—450/1045—1058 yılları arasında Abbâsî halifesi al-Ĥā'im'e vezirlik eden ve Basāsîrî tarafından, 450/1050 senesinde, türlü işkence ve hakaretler ile katledilmiş olan bu vezir için bk. İbn Tîktakâ, *al-Fahrî*, nşr. Ahlwardt, s. 341 v.d. 364 v.dd.; fransızcaya tercüme: *Histoire des dynasties musulmanes*, trad. E. Amar, Paris, 1910, s. 508 v.dd.; İbn al-Asîr, *al-Kâmil*, nşr. Tornberg, c. IX, s. 443 ve tür. yer.; *İslâm Ansiklopedisi*, c. IV, s. 871.

⁵ Yâkût, *Irşâd*, c. IV, s. 19.

⁶ Al-Subkî, c. III, s. 14; al-Zahabî, c. III, s. 317; Yâkût, c. IV, s. 18.

dad'a girmesi ile Basāsīrī kaçmış ve Abbāsī hilâfeti yeniden itibarını kazanmıştı. Fakat Tuğrul Bey'in oradan ayrılması üzerine, Basāsīrī, birçok gayr-i memnunları da etrafına toplayıp, Mısır Fâtîmî halifeleri taraftarlığını güderek, Bağdad'ı zaptetmiş, ve vezir Ra'īs al-Ru'sā'ı öldürmüştü (450/1058)¹ ve Abū Ya'īā al-Ḥanbalī'yi Bağdad kadısı tâyin etmişti². Hanbelîlerin düşmanlık gösterdiği tanınmış bir sünî âlim ve vezir Ra'īs al-Ru'sā'ın adamı olan El-Hatîb'in, Basāsīrī'nin hâkim ve bir hânbelînin kadı bulunduğu bir zamanda Bağdad'ta kalması âdeta delilik olurdu. Onun için, ilk önce saklandı, sonra Şam'a gibip oraya yerleşti³. Onun bu firarı 451/1059 senesinde, fakat herhalde Basāsīrī'nin öldürülmesinden önce olmalıdır⁴.

El Hatîb, Şam'da 6 yıl kadar kaldı. Ve o zamana kadar yazmış olduğu eserleri, o vakitler aynı zamanda birer mektep olan camilerde, geniş bir dinleyici kütlesine okuttu⁵. Fakat şî'î Fâtîmî halifelerine tâbi olan bu şehirde çok uzun müddet kalamazdı. Güzel bir gencin derslerine devam etmesi çirkin bir iftiraya uğramasına sebep oldu ve koyu bir râfızî olan Şam askerî valisi, bir gece yakalanıp öldürülmesini emretti⁶. Sünî olmasına rağmen emri yerine getirmeğe mecbur olan polis müdürü, adamları ile, onu yakaladı; fakat yolda şerîf İbn Abî Ḥasan al-'Alavî'nin evinin önünden geçirdi ve el-Hatîb'e oraya girip, ona iltica etmesini söyledi. El-Hatîb'in ilticassını kabul eden şerîf, vâlinin onu istemesi üzerine, onun meşhur bir âlim olduğunu, öldürüldüğü takdirde, diğer sünî müslüman şehirlerinde karışıklıklar çıkıp, bir çok şî'îlerin hayatına ve bir çok şî'î ziyaretgâhların yıkılmasına mal olacağını söyledi ve onun memleketten çıkarılmasını tavsiye etti. Bunu makûl gören vâli el-Hatîb'in Şam'dan çıkarılmasını emretti⁷.

Böylece, 457 yılı safer ayının sonlarına (1065 şubat başları) kadar devam eden⁸ Şam'daki ikametinden sonra, Sûr şehrine gitmeğe mecbûr kaldı. Onun bu son şehirdeki ikameti yine tedris ve ilmî mesaf ile geçti. Sûr câmiinde toplanan büyük bir kalabalık muntazaman onun tarihinden gayri eserlerini dinliyordu. Fakat el-Hatîb el-Bağdâdî galiba artık memleketini özlüyordu. Çünkü bir gün, bu kalabalıktan hayrete düşen birine, — "Mansûr câmiinde bir kaç kişi ile oturacağı buna tercih ederim," demişti⁹. O, buradaki ikameti esnasında, sık sık Kudüs'e gidip orayı ziyaret ederdi. Nihayet 462 (1070) senesinde, Trablusşam'a gitti. Oradan Haleb'e geçti. Fakat bu iki şehirde de uzun müddet kalmadı. Aynı yılın sonlarına doğru, Selçukluların yeniden gelmesi ile zâten tamamen sukûn ve asâyişe

¹ Muhammed Zâhid al-Kavsarî, *Ta'nîb al-Ḥatîb*, Kahire, 1361, s. 10.

² 451/1059'da yine Tuğrul Bey'in adamları tarafından yakalanarak idam edilen bu şahıs için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul, 1942, s. 597, asıl kaynaklar orada gösterilmiştir.

³ İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, c. VIII, s. 266; Yâkût, *İrşād*, c. IV, s. 19.

⁴ Bu al-Ḥatîb'in Şam'a ikinci gelişidir. Ve bütün eserlerini burada okutmuştur. Bk. İbn 'Asâkir, *al-Târîh*, c. I, s. 398. Al-Ḥatîb de bizzat bu tarihi vermektedir. Bk. *Târîh Bağdād*, c. XIV, s. 447.

⁵ Yâkût, *İrşād*, c. IV, s. 15.

⁶ Sibî İbn al-Cavzî, *Mir'ât al-zamân*, M. Zâhid al-Kavsarî, *Ta'nîb al-Ḥatîb*, Kahire, 1361, s. 12'den naklen. Burada, bu hâdise hakikaten vuku bulmuş gibi gösteriliyorsa da, bayatının umûmî hatları şimdiye kadar anlatılan al-Ḥatîb için bu çirkin iftira, ancak aleyhdarlarının düşmanlığının derecesini gösterebilir. İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*'da ve diğer müellifler bu hâdiseden hiç bahsetmezler.

⁷ Al-Zahabî, c. III, s. 318; Yâkût, *İrşād*, c. IV, s. 34-v.d.

⁸ Al-Zahabî, *Ṭabaḳāt*, c. III, s. 318; Yâkût, *İrşād*, c. IV, s. 15.

⁹ Yâkût, c. IV, s. 31.

kavuşmuş olan asıl memleketine, Bağdad'a, döndü. Bu sırada Bağdad hakkında yazmak istediği *Tarih*'ini bitirmiş bulunuyordu. Memleketine dönüşünde emsali arasında daimâ eşsiz ve şâyân-ı hayret bir eser olarak kalacak olan bu kitabını okutmağa başladı.

Muhaddisimiz artık yetmiş yaşında idi. Çok küçük yaştan başlayarak, bütün ömrü, sonuna kadar, yalnız eser yazmak ve tedris faaliyeti ile geçmişti. Arada siyâsî hadiseler de onun bu faaliyetine te'sir etmekten geri kalmamıştı. Onun için bu zamanda her halde çok yorgundu ve günlerinin nihayete ermek üzere olduğunu hissediyordu. 463 yılı ramazanının ortalarında (haziran başları 1071) hastalandı. O zaman elinde her halde zamanındaki bir çok âlimler için büyük sayılabilecek bir serveti ve güzel bir kütüphanesi vardı. Evlenmemiş olduğundan çocukları yoktu; mirasına sahip çıkacak bir akrabası da mevcut değildi. Bundan dolayı mirasının beytül mâle kalması icâbediyordu. Halbuki onun ilim sahasında meslekdaşları olan manevî akrabaları vardı. Bunun için halife al-Kâ'im Bi-Amr Allâh'a yazıp, — "Ben öldüğüm zaman malım beytül mâle kalacak. Onu istediklerime dağıtmam için müsaade istiyorum," dedi. Al-Kâ'im istediği müsaadeyi verince, onları hadîs âlimlerine dağıttı. Kütüphanesini, herkesin istifade edebilmesi şartı ile, Abu 'l-Fazl b. Hayrûn'a bıraktı¹. Elbiselerinin de, sadaka olarak, dağıtılması ve kendisinin Bişr b. al-Hâriş al-Hâfî türbesine gömülmesini vasiyet etti². Böylece dünyadaki hesaplarını tasfiye eden al-Hatîb al-Bağdâdî, müsterih olarak, son yolculuğa hazırlanmış bulunuyordu. Zilhiccede (eylül 1071) hastalık şiddetlendi ve aynı ayın 7'sinde (5 eylül 1071) pazartesi günü sabahı öldü³.

Hadis âlimleri son vasiyetini yerine getirmek, onu Bişr al-Hâfî'nin yanına gömmek istediler. Halbuki Abū Bakr Aḥmad b. 'Alî al-Ṭarṣînî orada kendisine bir yer hazırlamıştı. Her hafta oraya gelir, orada uyur ve Kur'an okurdu. El-Hatîb'in adamları, o yerin kendilerine verilmesini isteyince, bundan istinkâf etti. Fakat oğlu ona — "Bişr al-Hâfî sağ olsaydı ve sen onun yanında otururken, El-Hatîb gelse ve senden aşağıda otursaydı, buna râzı olur muydun?," dedi. Babası — "Hayır, kalkar, onu yerime oturturdum," cevabını verdi. Oğlu, — «Şimdide öyle olmalıdır» deyince, râzı olup, kendisine hazırladığı yere gömülmesine müsaade etti⁴. Bunun üzerine, Nizâmiye medresesi yanındaki hücrede bulunan cenazesi oradan alınıp, büyük bir kalabalık ile, Mansûr câmiine götürüldü. Halk yolda — "Peygamberi müdafaa eden bu idi, Peygamberden naklen söylenen yalanları reddeden bu idi, Peygamberin hadîsini koruyan bu idi," diye bağınıyordu⁵. Cenazesini taşıyanlar arasında, Nizâmiye medresesinin fıkıh ve usûl müderrisi Abū İshâk al-Şîrâzî de bulunuyordu⁶.

¹ Bu kütüphane ondan oğlu al-Fazl'a geçmiş ve onun evinin yanması ile yanmıştır. Bk. Yâkût *İrşâd*, c. IV, s. 27.

² İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, c. VIII, s. 269 v.d.; Al-Zahabî, *Ṭabaqât*, c. III, s. 320; İbn Hallikân, c. I, s. 33.

³ İbn 'Asâkir, *al-Tarih*, c. I, s. 401; ayn. mll., *Tabyîn kazib al-muftarî*, s. 269 ve 270; İbn Hallikân, *göst. yer.*

⁴ İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, ayn. yer.; İbn 'Asâkir, *Tarih*, c. I, s. 399; ondan naklen, Yâkût, c. IV, s. 17; al-Zahabî, *Ṭabaqât*, c. III, s. 320 ve İbn Hallikân, *Vafayât*, c. I, s. 33. Bu son iki eserde mezar sâhibinin adı Abū Bakr b. Zahrâ al-Şufî olarak gösterilmiştir.

⁵ İbn 'Asâkir, *Tabyîn*, s. 270; al-Zahabî, *göst. yer.*; Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 45.

⁶ Selçukluların meşhur veziri Nizâm al-Mulk'ü Nizâmiye medresesini kurmağa ikna edip, hayatının sonuna kadar, orada müderrislik yapan *al-Muzahhab*, *al-Tanbih* gibi sahasında eşsiz sayılan

El-Hatîb 'in hayatı, görüldüğü üzere, sırf ilme vakfedilmiş bir hayattır. O ilmin icap ettirdiği kanaat, fedakârlık, feragat ve tevazua sahipti. Ömrünün sonunda hadis âlimlerine dağıttığı büyük bir servetinin olması, kendisinin mala düşkün olmasından ileri gelmiş değildi. Hayatında bunun aksini gösteren bir vak'a her halde zikredilmeğe değer. İbn Abî Laylâ diye meşhur olan 'Omar al-Nasavî 'nin anlattığına göre, bir gün, o Sûr 'da El-Hatîb 'in yanında otururken, oraya bir alevî gelmiş, zenginlerden birinin selâm söyleyerek, kendisine gönderdiği parayı vermeğe geldiğini söylemiş. El-Hatîb yüzünü buruşturarak, — «Ona ihtiyacım yok» dedi. Alevînin ona — «Adamların için sarfedersin», demesi üzerine, — «Ona söyle, o istediği adamlara versin», dedi. Alevî, paraları el-Hatîb 'in seccadesi üzerine döktü ve 300 dinar olduğunu söyledi. El-Hatîb, kızgın bir halde, kalkıp seccadesini topladı ve parayı orada bıraktı. Alevî son derecede mahcup oldu¹. Böylece kimsenin yardım ve hediyesini kabûl etmiyen El-Hatîb, fakir ve kabiliyetli talebelerine yardım etmekten hoşlanırdı. Nitekim *Hamâsa* ve *Mu'allakât* 'a yazdığı şerhler ile meşhur olan Abû Zakariyâ Yaḥyâ b. 'Alî al-Tabrîzî² hocası şâir Abu 'l-'Alâ' al-Ma'arrî 'nin ölümünden sonra, 456 (1064) senesinde, Şam 'a gelmiş ve orada el-Hatîb 'den hadis ve onun rivâyet ettiği edebî eserleri okumuştur³. Fakir olan al-Tabrîzî caminin minaresinde otururdu. El-Hatîb, onun yanına çıkar, — «kâğıt ve kalem almak üzere» deyip, onu gücendirmemeğe çalışarak, ona para verirdi. Derslerinde ise, tevazu ile, — «Sen benden rivâyet istiyorsun, ben de senden dirâyet isterim» derdi. Al-Tabrîzî kendisine edebî metinlerden yaptığı rivâyetlerde düzeltilecek bir şey gösterdimi, hemen düzeltirdi⁴. Başka menbalarda da bulunmakla beraber daha ziyade Yâkût al-Ḥamavî 'nin *İrşâd al-arîb* 'inde kaydedilmiş olan şiirlerine bakılacak olursa, el-Hatîb, aynı zamanda, oldukça iyi bir şâir idi⁵.

El-Hatîb, bu kadar meziyetlerine rağmen, bir takım insanların taarruzundan masun kalamamıştır. Onu tenkid edenler bilhassa hanbelîlerdir. Çünkü kendisi, evvelâ hanbelî olduğu halde, sonraları kelâm ilmi ve kelâm âlimleri lehinde olması sebebi ile, meslekdaşları onu tenkid etmişlerdi⁶. O da mezhebini değiştirip, Şafîî mezhebine geçti ve kelâm meselelerinde Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî 'nin taraftarı oldu. Bu hal akaid meselelerinde, tâbir câiz ise mantığa istinat ederek, fikir yürütmenin tamamıyla aleyhtarı olan hanbelîleri daha fazla kızdırdı ve açıkça teca-

eserlerin müellifi olan Abû İshâk İbrâhîm b. 'Alî al-Şîrâzî al-Firûzâbâdî (393—474/1002—1083) için bk. İbn al-Aşîr, *al-Kâmil*, 472 yılı vukuatı; al-Subkî, *Ṭabaqât*, c. III, s. 88—111; İbn al-İmâd, *Şazarât al-zahab*, c. III, s. 349—351; Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 387; *Suppl.*, c. I, s. 669; A. Talas, *La Madrasa Nizamiya et son histoire*, Paris, 1939, s. 50.

¹ Al-Subkî, *Ṭabaqât*, c. III, s. 14; al-Zahabî, *Ṭabaqât*, c. III, s. 315; Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 31.

² *Hamâsa* 'nin şerhini meşhûr şâir Abu 'l-'Alâ' al-Ma'arrî (ölm. 449/1057) 'den okumak üzere memleketinden çıkıp, yürüyerek Ma'arra'ya kadar gelmiş ve 502'de ölmüş olan bu büyük dil ve edebiyat âlimi için bk. Yâkût *İrşâd*, *mezkûr nşr*, c. XX, s. 25—28; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 331; *Suppl.*, I, s. 992.

³ Al-Tabrîzî 'nin hadis tahsilinin Sûr şehrinde olduğu söyleyenler (Bk msl. *GAL*, *mezkûr eser*, s. 71), onun bu tarihte, yukarıda görüldüğü üzere, Şam 'da al-Hatîb 'den aynı zamanda hadis okuduğunu nazar-ı itibâre almamışlardır Krş. Yâkût, *mezkûr eser*, c. XX, s. 26.

⁴ Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 26.

⁵ İbn al-Cavzî, *al-Muntazam*, c. VIII, s. 267 ve Yâkût, c. IV, s. 36—41 ve 22—25.

⁶ Bk. Msl. İbn al-Cavzî, *al-Muntazam*, c. VIII, s. 267 v. d.; Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 25, 26. Hatta hanbelî olan İbn al-Cavzî ile Sibṭ İbn al-Cavzî 'de görülen açıkça aleyhdar ifâde bununla izah edilmelidir.

vüzde bulunmalarına sebep oldu. El-Hatîb de eserlerinde, hiç belli etmeden, türlü tarz ve vesileler ile, hanbelîleri tenkid etti. Bugün için hiç de mühim olmıyan bu telâkki, o zaman, çok mühim sayılmakta idi. Nitekim İsmâ'îl b. Abi 'l-Fa'zî al-Kûmîsî, — «Taassublarının şiddetinden ve insaflarının azlığından dolayı büyük hadis râvilerinden üçünü sevmem» diyordu. «Bunlar al-Hâkim al-Nîşâtûrî, Atû Nu'aym al-İsfahânî ve Abû Bakr al-Hatîb 'tir. Çünkü birincisi açıkça şî'i idi, diğer ikisi kelâm âlimleri ile Eş'arî taraftarı idiler¹.» Bazılarına göre, hadis âlimlerinin ve râvilerinin kelâm ilmini kabul etmemeleri icabeder, zira bunun aleyhinde hadisler vardır. Hattâ İmâm Şâfi'î, daha ileri giderek, — «Kelâm âlimlerini katırlara bindirip dolaştırmalı» derdi².

El-Hatîb, bilhassa *Târîh Bağdâd* adlı eserinde, İmâm-ı Âzâm Abû Hanîfa'nın tercüme-i halini yazarken, onun aleyhinde olan söz ve fikirleri de nakletmiş olduğu için, birtakım hanefî âlimlerin de düşmanlığını kazanmıştır. Onun bu fikirlere, eserinde bu kadar yer vermesinin insafsızlık olduğu muhakkaktır, fakat Atû Hanîfa gibi müs'ümanlığın en büyük ve en mühim mezhebini kuran bir şahsiyetin taraftarlarının çokluğu nispetinde, amansız düşmanları olacağını ve bunların İmâm-ı Âzam için her şeyi söylemekten çekinmeyeceklerini tasavvur ve kabul etmek, bugün, bu meseleden dolayı aynı insafsızlığı el-Hatîb için göstermemek lâzımdır³. Diğer taraftan el-Hatîb'in nakillerinin, hakikî bir tarihçi için, ne kadar kıymetli olduğunu söylemeğe hacet yoktur. Hiç bir büyük mezhep bânisi, yalnız taraftarlarından ve kendini takdir ve takip edenlerden mürekkep bir muhit içinde yetişmemiş ve yaşamamıştır. Onları büyülten veya büyüklüklerini meydana çıkaran bir cihet de aleyhtarları ile dolu olan böyle muhitlerdeki mücadeleleridir. Binaaleyh mevzu bahis söz ve fikirler, bizce ve zannederim bir tarihçi için, Abû Hanîfa'nın kıymetini azaltmaz, bilâkis ne kadar büyük düşmanlıkları yendiğini gösterir ve bu bakımdan onun kıymetini, daha iyi ve kat'i olarak, isbat eder.

El-Hatîb el-Bagdâdî, zamanının bir çok ilimlerini okumuş ve her birinde ayrı ayrı derin bir vukûf kazanmıştı. İlk önce Kur'an, kıraat ilimlerini okumuş, sonra kadı Abu 'l-Tayyîb al-Tabarî, Abu 'l-Hasan al-Mahâmîlî'den fıkıh okumuştur. Fakat sonraları, daha ziyâde hadis ve tarih sâhasında⁴ kaldı. Bundan dolayı eserleri daha ziyâde bu iki sâha ile alâkâdardır. Onun bu mevzûlarda yazdığı eserlerin mecmuu 56 olarak gösterilirse de⁵, muhtelif menbalarda verilen kitap adları, en çok gösteren menbada 36 tanedir. Bunların 23 tanesi bugüne kadar kalmış olup⁶, hepsi, eski âlimlerin de şahadet ettikleri gibi, kendi sâhalarında eşsiz ve umumi-

¹ Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 26.

² İslâm'da fikir tarihi bakımından çok mühim olan bu meselenin, burada münakaşa edilip, bir neticeye bağlanmasına imkân yoktur. İleriki bir makalede onu ayrıca tetkik edebileceğimizi ümit ediyoruz.

³ Bir az ileride *Târîh Bağdâd* ile onun aleyhinde yazılmış eserler kısmına bk.

⁴ Bk. *al-Muntaẓam*, c. VIII, s. 265; İbn Hallikân, c. I, s. 32 v. d.

⁵ Bk. msl. *al-Muntaẓam*, c. VIII, s. 266; Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 19—20. Yûsuf al-Aş, burada bir az daha yakından tetkik edilecek olan ve kendi neşrettiği *Takyid al-'ilm* adlı eserinin mukaddimesinde (bk. s. 4, not 1), bunların 112 olduğunu söylüyorsa da, kitapları saymadığı gibi, bu rakamın başka menbalarda zikredilip edilmediğinden de bahsetmiyor. Yalnız al-Zababî (c. III, s. 316 v. d., Sam'ânî'den naklen) ve İbn Hallikân (*Vafayât*, c. I, s. 32) eserlerinin yüze yakın olduğunu söylerler.

⁶ Bk. Broekelmann, *GAL*², c. I, s. 400 v. d.; *Suppl.*, c. I, s. 562 v. d. ve krş. *İslâm Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul, 1949, s. 366 (al-Hatîb el-Bagdâdî maddesi, W. Marçais tarafından yazılmıştır).

yetle hadis âlimleri üslûbunun bir az soğukluk ve ağırlığına rağmen, fevkalâde çekici ve alâka uyandıran eserlerdir. Burada bunların ancak en mühimleri zikredilebilir.

1. *Tārîh Bağdād*. Müslümanlar arasında, şehir tarihçiliği islâmî ilim telâkkisine bağlı çok eski an'anesi olan bir ilim sâhasıdır. İslâm'da ilim, uzun müddet kitaplar vasıtası ile değil, daha ziyade şahıslardan şahıslara nakil ve rivâyet edilmek suretiyle devam ettirilir telâkkî edildiğinden¹, bilhassa hadisler rivâyet edilirken, şahısların tercüme-i hâli, bu rivâyet zincirinin tam ve sağlam olup-olmadığını anlamak bakımından mühimdir. Böyle kimseler de şehirlerde oturduklarından veya karşılaştıklarından şehirlerin tarihini yazmak, oralarda yetişmiş, yerleşmiş veya oralara uğramış âlimlerin tesbiti için çok faydalı ve lüzumludur. İşte bilhassa bu saik te'siri altında, bugün olduğu gibi, şehrin bir içtimâî bütün olup muayyen bir sâhada ve zaman içinde inkişafı ve değişmeleri bakımından değil, yukarıda izah edilen bakımlardan bir çok eserler yazılmıştır. Burada, misal olarak, yalnız bu makalede adları geçmiş olan büyük hadis âlimlerinden al-Ĥâkim'in *Tārîh Nisâbūr*'u², Abū Nu'aym al-İsfahânî'nin *Tārîh İsfahân*'ı zikredilebilir³.

Tārîh Bağdād da aynı nokta-i nazarla kaleme alınmış, fakat yazanın alâkası, verilen mâlûmatın çokluğu ve genişliği ile benzerlerini çok geride bırakmış olan bir eserdir. Burada Bağdād'ın kuruluşu, müslümanlar tarafından zaptı, muhtelif ârizaları, topoğrafyası ve kısaca tarihi anlatıldıktan sonra⁴, tercüme-i hal kısmı başlar. Peygambere hürmeten, evvelâ Muhammed adlı olan şahıslar, baba adlarının alfabe sırasına göre tertip edilmiştir. Bunları yine alfabe sırasına göre tertip edilmiş diğer tercüme-i haller takip eder. Hayatı yazılan şahıslar, yalnız çeşitli ilim sâhalarında çalışmış âlimler olmayıp, halfeler, hükümdarlar, vezîrler, kumandanlar, şâirler, kadılar, vâizler, rakkas ve rakkaseler, şarkıcılar v. s. gibi pek muhtelif mesleklere mensup kimselerdir. Tabii eser dikkatle takip edilip okunacak olursa, orada hakikî bir Bağdād tarihi için fevkalâde mebzul ve mütenevvi mâlûmat bulunacağı, her bakımdan ve her sahâda bu eserden sonsuz bilgiler çıkarılacağı muhakkaktır. Bu eserde tercüme-i hali yazılmış olan şahısların sayısının 7831 olduğunu kaydetmek onun ehemmiyetini göstermeğe kâfidir.

Bir çok yazmaları bulunan bu eser⁵, Kahire'de, Dār al-Kutub al-Mişriya'de bulunan ve arada bir çok atlamalar mevcut olan⁶, bir yazmaya istinat edilerek, her biri takriben 500 sahifelik, 14 cilt halinde, 1349/1931'de Kahire'de basılmıştır.

Bu eser, bir az evvel bahsedildiği gibi, içinde bulunan İmâm-ı Âzâm Abū Ĥanîfa aleyhindeki sözler dolayisiyle, hanefî mezhebinden olan âlimler tarafından

¹ Bir az aşağıda *Takyyid al-'ilm*'in tahliline bk.

² Maalesef, tam olarak, bugüne kadar gelememiş olan bu eserin arapça bir muhtasarından al-Ĥalîfa al-Nisâbūrî'nin hulâsa ederek farsçaya yaptığı bir tercüme vardır, bk. H. Ritter, *Philologika XIII: Arabische Handschriften in Anatolien und Istanbul, Oriens*, c. III, 1950, nr. 1 s. 70 v. d., bilhassa s. 72; Brockelmann, *Suppl.*, c. I, s. 277.

³ H. Dederling tarafından basılmıştır: *Geschichte İsfahâns*, c. 1—2, Leiden, 1931, 1934.

⁴ Bu kısım ayrıca basılmış olup, fransızcaya da tercüme edilmiştir: G. Salman, *Introduction topographique à l'histoire de Baghdâd d'Abû Bakr Ahmad b. Thâbit al-Khatib al-Baghdâdi*, Paris, 1924 (*Bibl. de l'École des Hautes Études*, 180).

⁵ İstanbul'da bulunanlar: Köprülü, nr. 1022—1026; Âşir Efendi, nr. 604—606; Nuruosmaniye, nr. 3093—3094; Damad İbrahim Paşa, nr. 889, Hakimoğlu Ali Paşa, nr. 693, 694. Bk. H. Ritter, *Orientalia I*, İstanbul, 1933 (*Istanbul Mitteilungen, Heft, I*), s. 67 v. dd.

⁶ Yûsuf al-'Aş, *mezkr eser*, s. 3, not 5 ve H. Ritter, *Philologika VII, Der Islam*, c. XXI (1933), s. 85, not 2.

şiddetle tenkid edilmiştir. Bunların başında Eyyûbî hükümdarlarından al-Malik al-Mu'azzam 'Îsâ b. Abî Bakr b. Ayyûb (ölm. 624/1227)'un yazdığı *al-Sahm al-muşîb fi 'l-radd 'ala* (veya *fî kabid*) *al-Haṭîb*'i gelir¹ ki, bu eser 1351 h.'de basılmıştır. Meşhur Calâl al-Dîn al-Suyûtî de, eserleri arasında, al-Hatîb'e red mâhiyetinde olmak üzere, *al-Sahm al-muşîb fî naḥr al-Haṭîb* adlı bir eser yazdığını kaydetmiştir². Nihayet, *Tārîḥ Bağdād*'ın basılması dolayısıyla, bu mesele yeniden canlanmış ve muhterem fakih ve muhaddis Muhammed Zâhid al-Kavşarî de, *Ta'nîb al-Haṭîb 'alâ mâ sâkahu fî t-rumât Abî Hanîfa min al-akâzîb* adlı bir eser yazarak³, onun naklettiği bütün yalan ve yanlış rivâyetleri birer birer ele almış ve çürütmüştür. Muhtelif eserlerde bilvesile yapılmış olan tenkitler de vardır ki, bunlar M. Zâhid al-Kavşarî'nin adı geçen eserinde gösterilmiştir.

2. *Kitâb şaraf aşḫâb al-ḥadîs*. İstanbul'da Âtîf Efendi kütüphanesinde (nr. 601) bir nüshası bulunan bu eser⁴, el-Hatîb el-Bağdâdî'nin Peygamberin kendisinden duyulan yeya görülenleri başkalarına bildirmeği teşviki ve ondan duyulunun nakledilmesininin faydalarını, bu hususta sahabe ve tabînin düşüncelerini, hacis esha-bının şereflerini ve mevkilerinin yükseklğini ilh. anlatmaktadır.

3. *al-Kifāya fî mârifat uşûl al-ḥadîs*. Hadîs ilmi usulünden bahseden henüz neşredilmemiş bir eser olup⁵, Feyzullah (nr. 501), Lâleli (nr. 387) ve Murad Molla (nr. 328) kütüphanelerinde el yazması nüshaları vardır.

4. *al-Muttafiḳ va 'l-muftariḳ*. Hadîste birbirine benzer şekilde görüldüğü halde, hakikatte birbiri ile alâka ve münasebeti olmayan isim ve nisbetler hakkında bir eserdir. Aranıp bulunması daha kolay olsun diye, isim ve nisbetler alfebe sırasına konulmuştur. İstanbul'da Umumî (nr. 1208) ve Feyzullah Efendi (nr. 1515) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır⁶.

5. *al-Asmâ' al-mubhama fî 'l-anbâ' al-muḥkama*. Mevzuları vazîh olduğu halde, râvilerinin isimleri müphem olan 171 hadîsi ihtiva eder. Bir nüshası Feyzullah Efendi kütüphanesinde bulunmaktadır⁷.

6. *Al-Mu'tanaf takmilat al-Mu'talaf va 'l-muḥtalaf*. Adları ve nisbetleri birbirine benzediği halde birbirinden ayrı olan şahısları göstermek için meşhur *Kitab al-sunan* sahibi muhaddis Abu'l-Ḥasan 'Alî b. 'Omar al-Dâraḳuṭnî⁸'nin *al-Muḥtalaf va 'l-mu'talaf* adlı eserini tamamlamak üzere kaleme alınmış bir eserdir⁹.

7. *Kitâb al-fıḳh va 'l-mutafaḳḳih*. Usul-i fıḳha dâir bir eser olup, yazma bir nüshası Köprülü kütüphanesinde (nr. 392) bulunmaktadır¹⁰.

¹ Kâtîb Çelebi, *Kaşf al-zunûn*, nşr. M. Ş. Yalçın ve Rifat Bilge, c. II, İstanbul, 1943, s. 1010; *Fihrist Dâr al-Kutub al-Mişriya*, c. V, s. 221 ve Brockelmann, *Suppl.*, c. I, s. 652.

² *Kaşf al-zunûn*, göst. yer.

³ Kahire, 1361, büyük eb'adda 200 sahife. Eser hadîs ve fıḳh sahasında tabahhurun şaheseri sayılabilir. Fakat mukaddimesinde (s. 12) müellifin al-Haṭîb hakkında bir az daha insafli olması beklenebilirdi.

⁴ Bk. H. Ritter, *mezkûr eser*, s. 71; M. Weisweiler, *Istanbul Handschriften zur arabischen Traditionsliteratur*, İstanbul, 1937 (*Bibliotheca Islamica*, 10), s. 196 v. d.

⁵ Bk. Weisweiler, *mezkûr eser*, s. 12 v. d.

⁶ Weisweiler, *mezkûr eser*, s. 168 v. d.; H. Ritter, *Der Islam*, c. XVII, s. 251.

⁷ Weisweiler, *mezkûr eser*, s. 94 v. d.

⁸ Ölm. 385/995, bk. al-Haṭîb, *Tārîḥ Bağdād*, c. XII, s. 34—40 ve Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 165; *Suppl.*, c. I, s. 275. Diğer menbalar orada gösterilmiştir.

⁹ Bk. Brockelmann, *Suppl.*, c. I, s. 564, nr. 5.

¹⁰ H. Ritter, *mezkûr makale*, s. 71.

8. *Kitāb al-taṭfīl va hikāyat al-ṭufaylīyīn va aḥbārihim*. 1346'da Şam'da Ḥusām al-Dīn tarafından basılmış olan küçük bir eserdir (basmada, küçük boyda, 106 sahife). Bir zamanlar Bağdad'da türemiş olan ve bir takım dalkavukluklar ile zenginlere intisap ederek, tufeyli bir şekilde yaşayan kimselerin hikâyeleri olup, bu hususta bir çok hadisler de rivayet edilmektedir.

9. *Kitāb al-Buḥalā*¹. Hasisliğin mahiyeti, kötülük ve zemminden bâhis olup, insanları bu kötü temayülden alkoymak için Peygamberden varit olan hadisleri ve meşhur hasislerin hikâyelerini ihtiva eder¹.

10. *Takyîd al-ilm*. İlmînin, yani o zamanlarda tam ve hakikî mânası ile, yegâne ilim sayılan hadîsin ve her nevi bilginin, yazı ile kaydedilerek rivayet edilmesine dâir bir eserdir. Müteaddit el yazması nüshaları mevcuttur. Son zamanlarda muhterem dostumuz Yûsuf al-ʿAş, Şam'da Zâhirîye kütüphanesinde, 461 hicrîde bizzat el-Haṭîb'e okunmuş ve üzerinde müteaddit yerlerde buna dâir onun kayıt ve imzası bulunan bir nüshası keşfedilerek bastırılmıştır: Al-Haṭîb al-Baġdâdî, *Takyîd al-ilm. La Transmission écrite du hadith. Şaddarahu va haḳḳakahu va ʿallaḳa ʿalayhi Yûsuf al-ʿAş*, Damas, 1949 (Institut Français de Damas), 27+198 s.

Eserin mevzu ve mahiyetini izah etmeden evvel, her bakımdan model denilebilecek kadar güzel basılmış olan bu neşir hakkında bir az bilgi vermek faydalı olacaktır: Neşir, iki kısımdan mürekkeptir. Giriş mahiyetinde olan birinci kısımda (s. 1—27), eserin haricî görünüşü izah edildikten sonra, «nakil» ve «akıl» ehlinin eser te'lifi hususundaki fikirleri belirtiliyor ve muayyen meseleler hakkında yazılmış olan monografilerin basılmasının lüzumuna işaret ediliyor (s. 2). Bunu müteakip, bir kaç sahifede, kitabın müellifi olan al-Haṭîb al-Baġdâdî'nin hayatı ve şahsiyeti, ilk menbalara istinat olunarak, tebarüz ettiriliyor (s. 2—5). Muhterem nâşir burada yalnız mâlûm kaynaklara bakmakla iktifa etmiyerek, henüz neşredilmemiş olan eserlerden de istifade etmiştir. Ancak şunu kaydetmek lâzımdır ki, burada al-Haṭîb'in Şam'a ikinci gidişi yalnız hanbelîlerin tazyiki ile izah edilmek isteniyor. Yukarıda işaret edilen Basâsîrî hâdisesi göz önünde bulundurulursa, bunda yalnız Hanbelîlerin tesiri olması ihtimalinin imkânsız olacağı hemen görülecektir.

Bundan sonra, islâmîyetin ilk asrında, eser yazmak hususunda, belki daha ziyade aleyhinde olan mütedavil fikirler izah edilip, Peygamberin bir taraftan hadîsin kaydedilmesine mâni olması ile, diğer taraftan bunu teşvik etmesi hakkında rivayet edilen hadisler arasındaki tenakuzu izâle için, İbn Kûtayba (ölm. 276/889), al-Ḥasan b. ʿAbd al-Raḥmân al-Râmḥurmuzî (ölm. 360/970'e doğru), Ḥamd b. Muḥammed al-Ḥaṭṭâbî al-Bustî (ölm. 317/998) ve İbn ʿAbd al-Barr (ölm. 463/1071)'in fikirleri gösterilip, eserin içindeki bilgileri, üslûp ve başka bakımlardan, tahlil ediyor. Nihayet eserin ilim âlemindeki şöhretinden bahsediliyor. Bu eseri, ilk önce Sprenger keşfederek, ona istinaden, *Origine and Progress of writing (Journal of the Asiatic Society of Bengal, c. XXV, s. 303—329)* adlı büyük bir makale yazmıştır; Goldziher de *Muhammedanische Studien*, Halle, 1890, c. II, s. 194 v. dd.'ında bu makaleden istifade ettiği gibi, ona yeni malzeme de ilâve etmiştir. Yûsuf al-ʿAş, bunlardan sonra, ilmin ve hadîsin yazı ile nakli meselesini yeniden ele alıyor ve bu husustaki muhtelif fikirleri, içtimaî ve tarihî zarûret ve ihtiyaçlar çerçeveleri içinde mütalâa ve izah ediyor (s. 17—22).

¹ Ch. Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum*, London, 1894, s. 712 v.d.

Daha sonra, eserin nüshaları sayılarak, Şam'da Zâhiriye kütüphanesinde bulunan ve bu neşrin esasını teşkil eden nüsha mufassalan tavsif ediliyor. Bu nüsha baştan başa harekeli ve açık nesih ile müellifin talebesi Ğayş b. 'Alî b. 'Abd al-Salâm al-Armanâzî (443—500 h.) tarafından, 461 h. senesinde yazılmış, müellifine okunmuş, ayrıca asıl nüsha ile de mukabele edilmiştir. Sonra 511 h. senesinde Abî Muhammed 'Abd Allâh b. Aḥmad al-Samarḳandî'nin önünde, içinde hanımların da bulunduğu bir çok kimseler tarafından okunmuştur. Bir neşir için bu kadar itinalı bir nüsha bulmak şansı her zaman bulunamaz. Ve böyle hallerde, nâşir, nüshayı olduğu gibi neşretmekle, vazifesini kâfi derecede yapmış sayılır. Fakat Yûsuf al-'Aş bu kadarla iktifa etmemiş, onu Berlin nüshası (bk. s. 27) ile de mukabele etmiştir.

Bundan sonra, asıl metin başlıyor. Burada, ayrıca, her hadîsin ve bazan her sözün bulunduğu diğer membalar ve bazan oradaki mâlûmatın hulâsa veya metinleri, büyük bir dikkat ve itina ile aranmış ve gösterilmiştir ki, bu da eserden istifadeyi fevkalâde kolaylaştırmaktadır. Hattâ daha etraflı çalışmak istiyeciklere mü-kemmel istikametler gösterilmiştir, denilebilir. Eser, nihayet fihristlerle (s. 152—198) sona erer. Burada alfabetik yer ve insan has isimleri fihristi, şüirlerin kafiye fihristi ilh. bulunmaktadır. Bilhassa has isimler fihristinde, bahis mevzuu şahısların tam adları, meşhur adları gösterildiği gibi, biliniyorsa, doğum ve ölüm tarihleri de kaydedilmiştir.

Elhâsıl, bir cümle ile ifade etmek lâzımsa, Yûsuf al-'Aş, tenkitli bir neşrin bütün icaplarını yerine getirmekle iktifa etmemiş, dikkatli çalışması ve çok vâsi bilgisi ile, ileride bu sahada çalışacakların yollarını da açmış bulunmaktadır.

Eserin mevzu ve mahiyetine gelince, al-Ḥaṭîb bunu bize daha ilk satırlarda, gayet kısa ve açık olarak izah ediyor¹: İlmün muhafaza olunacağı iki yer vardır: biri kalbler (yani hâfıza), diğeri kitaplardır. Bir kimse hâfızasına güvenmezse, bilgisini yazı ile yazıp bukağılar «kaydeder» ki, bu *takyîd*'dir². Bu suretle insan unutmaya ve diğer tehlikelerden kurtulmuş olur. Halbuki Peygamberden — «Benden *Kur'ân*'dan başka birşey yazmayınız, benden *Kur'ân*'dan başka bir şey yazmış olan onu imha etsin» meâlinde sahih bir hadîs rivâyet edilmektedir. Selefler bu hadîsin zâhîrî mânasına bakıp, «ilm»i yazmamışlardır. Halbuki yine sehabeden bazıları hadîs yazmış oldukları gibi, hadîs yazmağa da müsaade etmişlerdir. Al-Ḥaṭîb, bu eseri ile, yazmanın «mübah» ve «müstahab» olduğunu, mahzurlu ve mekruh olmadığını ispat etmek istemektedir.

Bunun için müellif, evvelâ aleyhte olan hadîsleri alıyor. Türlü yollar ile Abû Sa'îd Sa'îd b. Mâlik al-Ḥudrî'ye (ölm. 74/693) varan, metninde ufak tefek farklar olmakla beraber, meâli yukarıda kaydedilmiş bulunan hadîsi muhtelif sened ve şekilleri ile kaydediyor. Bundan başka yine aynı sehâbî, hadîs yazmak için, Peygamberden müsaade istediği hâlde, Peygamber kabûl etmeyip, müsaade vermemiştir. Abû Hurayra (ölm. 59/679) de meâlen şöyle olan bir hadîs rivâyet etmiş-

¹ Evvelâ lâalettayin bilgi, sonra en iyi bilgi olması bakımından, hadîs ilmi ve başka mânalarda kullanılmış ve nihayet bugünkü ilim mânasını almış olan bu kelimenin, karışık olmakla beraber oldukça esaslı bir tarihi için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul, 1951, s. 973 v.d., (D. B. Macdonald'in makalesi). Burada verilen hulâsaya anlamak için ilmin yukarıda kaydedilen iki mânası her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

² Araçça *kyd* kökünden tefîl vezninde bir masdar olan bu kelime, aslında «bukağılamak, bukağıya vurmak» demektir (bk. *Kamus tercümesi*, *kyd* maddesi ve İbn Manzûr, *Lisân al-'Arab*, aynı madde).

tir¹: — “Biz, hadis yazarken, Tanrı Elçisi çıka geldi ve dedi: — Bu yazdığınız nedir? Dedik: — Senden duyduğumuz hadisler. Dedi: — Tanrı kitabından başka bir kitap mı istiyorsunuz? Sizden evvelki halkları yalnız Tanrı kitabı ile berâber yazdıkları şeyler sapkınlığa sevketti. Abū Hurayra dedi, dedim: — Ey Tanrı Elçisi, senden hadîs rivâyet edelim mi? Dedi: — Evet, benden hadis rivâyet ediniz, bunda bir cürüm yoktur. Bir kimse kasitle, bilerek, benden yalan bir şey naklederse, cehennem ateşinde otursun,. Nihayet dördüncü bir hadis, Zayd b. Sâbit 'den (ölm. 45/665) gelmektedir: Zayd b. Sâbit, Mu‘âviya 'nin yanına girmiş, Mu‘âviya ondan hadis sormuş ve bir kimseye yazmasını emretmiş. Bunun üzerine Zayd ona dedi: — “Tanrı Elçisi, bize kendi hadîsinden hiç bir şey yazmamamızı emretti,”². Başta Abū Sa‘îd al-Hudrî olmak üzere, ‘Abd Allāh b. Mas‘ūd (ölm. 32/653), Abū Mūsa ‘l-Aş‘arî (ölm. 44/665), Abū Hurayra, ‘Abd Allāh b. ‘Abbās (ölm. 68/688), ‘Abd Allāh b. ‘Omar (ölm. 73/692) gibi sehâbeler, muhtelif vesileler ile, hadis yazmak istememişler veya yazıldığını gördükleri kâğıtları tahrip etmişlerdir³. Aynı şey, tabiinden de birçok kimseler tarafından yapılmıştır⁴.

Al-Haṭîb, bundan sonra, hadis yazılmasının neden dolayı istenmediğinin sebeplerini araştırıyor. Hulafâ-yı râşidinin ikincisi olan ‘Omar 'den nakledilen bir rivâyet vaziyeti açıkça göstermektedir. ‘Urva İbn al-Zubayr 'den nakledildiğine göre, ‘Omar “sünen,,i yazmak istedi, Tanrı Elçisinin eshabı ile görüştü ve onlar kendisine yazmasını tavsiye ettiler. Bunun üzerine ‘Omar bir ay müddetle istihare yaptı. Sonra karar verip dedi: — “Ben “sünen,,i yazmak istedim, sizden evvel kitaplar yazmış olan kavmi hatırladım. Onlar bu kitaplara düşkünlük gösterip, yüce Tanrının kitabını terk ettiler. Ben, Vallahi, Tanrı kitabını bir şey ile asla karıştırmam,”⁵. ‘Abd Allāh b. Mas‘ūd ile Abū Mūsa ‘l-Aş‘arî de aynı sebeple yazılmış sahifeleri imha etmişlerdir. Al-Haṭîb bunlardan şu neticeyi çıkarıyor⁶: İlk zamanlarda kitap yazılmasının menedilmesinin sebebi, onların *Kur’an* ile karışacağı veya halkı *Kur’an* 'dan alikoyacağı korkusu idi. Bu da fakihlerin, yani âlimlerin azlığından ilerigeliyordu Halbuki şimdi (yâni V./XI. asırda), böyle bir tehlike artık bahis mevzuu olamaz. Aynı sebepler ile, hadisleri yazıp, iyice öğrendikten sonra, yazdıklarını imha edenler de vardı⁷. Bu gibi kimselerin bâzan ilmin liyakatsiz ellere düşmesinden korkarak böyle hareket ettikleri de vâki idi⁸.

Bütün bunların yanında, Peygamberin hadîs yazmağa müsaade ettiği de görülmüştür. Nitekim Abū Hurayra 'den nakledilen bir hadîse göre, bir kimse Peygamberin hadîsini duyar, onu ezberliyemez ve kendisine sorardı. O da ona rivâyet ederdi. Bu şahıs, Tanrı Elçisine hâfızasının azlığından şikâyette bulundu. Peygamber ona — “Sağ elinle hâfızana yardım et,, yani hadîsi yaz, dedi⁹. Aynı meâlde bir hadis Anas b. Mâlik (ölm. 93/712) tarafından da rivâyet edilmiştir. Diğer taraftan ‘Abd Allāh b. ‘Amr b. al-‘Âş (ölm. 58/678) 'dan nakledilen bir hadis şu meâldedir: — “Ey Tanrı Elçisi ilmi kaydedeyim mi?,, dedi. — “Evet,,. Bundan

¹ *Metin*, s. 34.

² *Metin*, s. 35 v.d.

³ *Metin*, s. 36—44.

⁴ *Metin*, s. 45—48.

⁵ *Metin*, s. 49 v.d.

⁶ *Metin*, s. 57

⁷ *Metin*, s. 58—60.

⁸ *Metin*, s. 61—63.

⁹ *Metin*, s. 63 v.d.

başka *Kur'an* 'daki bir çok âyetler (msl. Sûrat al-Bakara, 282; Sûrat al-Şaffât, 157; Surat al-An'âm, 91) de yazmanın "vücûb"una delâlet etmektedir. Nihayet 'Abd Allâh b. 'Amr b. al-'Âş'ın hadis yazmak için Peygamberden müsaade istediğini ve onun müsaade ettiğini gösteren sahih hadisler vardır¹. Ve Atû Hurayra'den tunu te'kit eden bir söz nakledilmektedir: Abu Hurayra — "Peygamberin eshâbından 'Abd Allâh b. 'Amr'dan başka kimse benden çok hadis bilmezdi. Çünkü o yazmıştı ben yazmamıştım,"² derdi.

Al-Hatîb al-Bağdâdî, bundan sonraki kısa bir fasılda, Peygamberin Mekke'nin fethinde söylediği hutbenin Abû Şât için yazılmasını emrettiğini göstermektedir. Buna, nâşirin gösterdiği gibi³, hemen bütün sahih hadis kitaplarında tesâdüf edilen bir hâdise de ilâve edilebilirdi: Peygamber, vefatı yaklaştığı zaman, vasiyetini yazmak istemişti.

Bundan sonraki fasıl⁴, sehâbenin "ilm,"i yazdığını ve yazılmasını emrettiğini rivâyet edenlere tahsis edilmiştir. Bu fasılda verilen bilgiler, hadis ve ilmin tesbiti hususunda onların takındığı tavrı göstermesi itibarıyla, çok mühimdir. Anas b. Mâlik, Abû Bakr kendisi için Peygamberin izah ve beyân ettiği "sadaka farazi,"ni yazdığını söylemiştir. Daha başka rivâyetlerden bu yazının Sumâma b. Anas'a geçtiği anlaşılmaktadır. 'Amr İbn Abî Sabra de 'Omar'ın — "ilmi yazı ile kaydediniz," dediğini duymuştur. 'Alî'nin de, bu husustaki, başka sözleri arasında, bir de "ilmi kaydediniz ilmi kaydediniz," dediği rivâyet edilmiştir. 'Alî'nin oğlu al-Hasan, bir gün kendi çocukları ile kardeşinin çocuklarını toplayıp, onlara — "Ey oğullarım, siz halkın küçüklerisiniz, mümkündür ki, onların büyükleri olasınız. Bundan dolayı ilim öğreniniz. Ezberliyemiyenler onu yazsın," demiştir. Buna benzer fikirler 'Abd Allâh b. 'Abbâs, Anas b. Mâlik tarafından da beyân edilmiştir.

Sehâbelerin neslini tâkip eden tâbiine gelince, onlar arasında yazı ve ilmin yazılması lehinde olanlar pek çoktur ve hepsi al-Hatîb tarafından birer birer sayılmaktadır⁵. Bundan sonra, müellifimiz muhtelif kimselerin yazı hakkındaki sözlerini⁶ naklediyor. Nihayet yeni bir fasılda, kitabın muhtelif bakımlardan iyilikleri ve faydaları, çok kitap toplamak ve bunun faydaları⁷, kitabı sevenler ve yalnız onunla meşgul olup vakit geçirenler, böyle bir meşgalenin güzellik ve faydaları, arkadaşlarını bırakıp, onların yerine kitap ve okumayı kendilerine dost edinenler⁸ (bunlardan 'Abd Allâh b. 'Abd al-'Azîz al-'Omarî'nin "ölm. 184/800," şu sözünü kaydetmeden geçmek mümkün değildir: O, — Mezardan daha iyi vâiz, yalnızlıktan daha emin bir selâmet ve kitaptan daha iyi bir dost yoktur" demişti) ve son olarak ehli olmıyana kitap vermiyenlerden ve bu husustaki çeşitli fikirlerden bahsetmektedir. Görülüyor ki, bu son faslın müellifin asıl isbat etmek istediği gaye ile sıkı bir alâkası yoktur. Bununla beraber bu sahifelerde kitabın ehemmiyetini ve kitap sevgisini gösteren pek güzel fikirler bulunduğu gibi, islâm kültür tarihi bakımından da başka yerlerde bulunamayacak veya çok uzun araştırmalardan sonra bile ancak kısmen ele geçebilecek pek zengin malzeme toplanmış bulunmaktadır.

¹ *Metin*, s. 74—82.

² *Metin*, s. 82 v.d.

³ *Metin*, s. 81, not 183.

⁴ *Metin*, s. 87 v. d.

⁵ *Metin*, s. 99—113.

⁶ *Metin*, s. 114—116.

⁷ *Metin*, s. 136—138.

⁸ *Metin*, s. 142 v.d.